

گفتمان قرآنی در کتاب
«درآمدی بر قرآن»
 اثر محمد ابوحمديه

نرجس توکلی محمدی
 کارشناس ارشد علوم قرآن و حدیث دانشگاه تهران

The Qur'an: An Introduction, Mohammad Abu-Hamdiyyah, Routledge (London and New York), 1 edition, April 6, 2000.

چکیده:

دکتر محمد ابوحمديه، استاد بازنشسته شیمی در دانشگاه کویت، محقق و پژوهشگر حوزه تفسیر و مباحث دینی است. وی در کتاب «درآمدی بر قرآن» *The Quran an introduction*، که محصول یک دهه تحقیق و پژوهش وی در مورد بررسی محتوای پیام قرآنی است، کوشیده است با بررسی سیر پیدایش و تحول مفهوم «خدا» در خاور نزدیک و تحلیل کتب مقدس و قرآن کریم، نگرشی نو از مفاهیم «خدا»، «دین» و «وحی» ارائه کند و «چیستی گفتمان قرآنی» را در دو سطح عام و خاص معرفی و تبیین نماید. از دیدگاه وی، گفتمان قرآنی در سطح عام، عبارت است از بیان چیستی راه خداوند و شیوه حرکت در مسیر او که مخاطب آن تمام بشر است؛ در مقابل، گفتمان قرآنی در سطح خاص، تنها به مسائل و مشکلاتی مربوط است که جامعه نوظهور اسلامی به آن‌ها نیاز دارد نظیر قوانین عبادی و اجتماعی. وی با تأکید بر سطح عام گفتمان قرآنی و برشمردن مهم‌ترین مؤلفه‌های آن، وحی را امری نسبی، همگانی، خطاپذیر و وابسته به آگاهی‌های فردی و دانش تجربی هر زمان معرفی می‌کند.

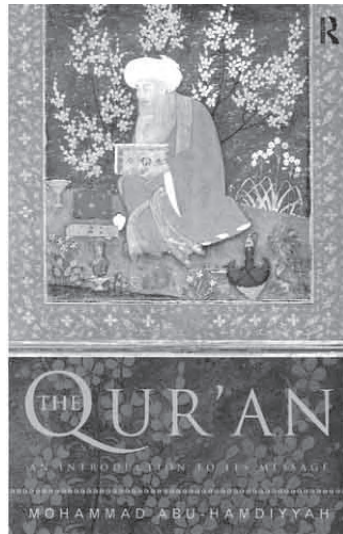
کلیدواژگان: محمد ابوحمديه، قرآن و عهدین، مفهوم خدا، دین، وحی، گفتمان قرآنی.

بازنشسته است و به صورت تمام‌وقت به تحقیق و پژوهش در حوزه تفسیر و شرح مباحث قرآنی و سیر تحول «دین» در خاور نزدیک می‌پردازد.

به اعتقاد نویسنده، وی در این اثر، مقدمه‌ای برجسته، نو و دست‌یافتنی بر قرآن عرضه کرده است به گونه‌ای که پژوهشگران و مخاطبان عام را برای فهم مؤلفه‌های گوناگون پیام قرآنی نظیر مفهوم خدا، جایگاه بشر در جهان، هدف زندگی، هدایت عرضه‌شده، آزادی کامل در انتخاب [اختیار انسان]، ابزارهای مورد نیاز برای تشخیص مسیر صحیح در زندگی، و در نهایت، مسئولیت و وظیفه‌ی متناسب با آزادی انتخاب [اختیار] توانمند می‌سازد.

این کتاب پس از پیشگفتار و تقدیر، وارد متن اصلی می‌شود که از سه عنوان کلی تشکیل شده است. نخستین عنوان،

۱. نگاهی به کتاب «درآمدی بر قرآن»

«درآمدی بر قرآن»، حاصل یک دهه پژوهش دکتر محمد ابوحمديه است که طبق آنچه در چکیده کتاب نیز آمده، نخستین کتابی است که از دو منظر کلی به گفتمان قرآنی می‌پردازد؛ نخست آن که سیر پیدایش و تحول مفهوم خدا را در خاور نزدیک کهن با تأکیدی ویژه بر محتویات کتاب مقدس یهود و مسیحیت، از دیدگاهی تاریخی بررسی می‌کند؛ دوم آنکه پیام قرآنی را از منظر دانش جدید، مورد بررسی و کاوش قرار می‌دهد.

این کتاب برای نخستین بار در ششم آوریل سال ۲۰۰۰ میلادی در ۱۳۶ صفحه توسط انتشارات روتلج به زبان انگلیسی

به چاپ رسیده است. دکتر ابوحمديه، استاد شیمی در دانشگاه کویت طی سال‌های ۱۹۹۰-۱۹۷۳ م. بوده است. وی هم اکنون

«خلاصه مقدماتی» نام گرفته که نویسنده در آن به اجمال، مباحث مطرح در کتاب و نتایج یافته‌های خویش در مورد پیوستگی گفتمان قرآنی را ارائه کرده است. پس از آن کتاب در دو بخش اصلی به تفصیل موارد یادشده می‌پردازد. در پایان، پیوستی جهت آشنایی مخاطبان با ساختار کلی گفتمان قرآنی بر اساس سوره روم عرضه شده و سپس پی‌نوشت‌ها و نمایه‌ها آمده است. عناوین کلی کتاب، بر اساس فهرست مطالب آن بدین قرار است:

خلاصه مقدماتی؛

بخش اول: ملاحظات و بررسی‌های مقدماتی: تلاش و جویش برای فهم جهان خود؛ ۱. شرح و تفسیر مفاهیم «دین» و «وحی»

بخش دوم: قرآن؛ ۲. شمای کلی قرآن؛ ۳. نمونه‌هایی بارز از قرآن؛ ۴. طرح کلی قرآن برای بشریت؛ ۵. زبان وصفی قرآن؛ ۶. خداوند ریسمانی انداخته و در را باز گذاشته است!

۲. نگاهی به آرای دکتر ابوحمیدیه

جهت آشنایی با آرا و دیدگاه‌های دکتر ابوحمیدیه، در این بخش به ذکر هدف نویسنده از تألیف، کیفیت تدوین کتاب و نتایج تحقیقات وی در مورد پیوستگی گفتمان قرآنی بر اساس آنچه در پیشگفتار و خلاصه مقدماتی کتاب آمده، می‌پردازیم:

۱-۲. ضرورت و اهداف نگارش

نویسنده در پیشگفتار کتاب، لزوم بررسی گفتمان قرآنی از نگاهی نو و هدف خود از این بررسی را به عنوان یک ضرورت در پژوهش‌های نوین قرآنی تبیین کرده است؛ وی در این باره چنین می‌گوید:

«بدر این مطالعه بیش از ۳۰ سال پیش، هنگامی که من سمیناری درباره روش‌شناسی قرآن، در دانشکده نفت و مواد معدنی دانشگاه طهران عربستان سعودی ارائه کردم، افشاند شد. در سال ۱۹۹۱ م، من تصمیم گرفتم دامنه علاقه خود را گسترش دهم تا سیر پیدایش و تحول کتب سامی را که در شبه‌جزیره عربستان و محیط پربرکت آن به وجود آمده‌اند، پوشش دهد. این امر، نه تنها مطالعه و بررسی کتب مقدس را بایسته می‌سازد، بلکه بررسی اسناد کهنی را که در منطقه مدیترانه شرقی، مشهور به خاور نزدیک کهن، به وجود آمده‌اند، ضرورت می‌بخشد. نویسنده به اسناد شگفتی دست یافته که به موضوعاتی می‌پردازد که هم مرتبط با کتب مقدس است و هم مقدماتی برای آن‌ها به شمار می‌رود. اما با این حال، هرگز از حوزه بررسی سیر تحول مفهوم خدا در سه کتاب مقدس سامی - عهد قدیم، عهد جدید و قرآن - پا را فراتر نمی‌نهد.»

در بررسی‌های قرآنی، قرآن اغلب به صورت جداگانه و بدون تحلیل تطبیقی مناسبی که بر سیر پیدایش و تحول مفهوم خدا،

ماهیت دین و وحی در میان مردم سامی‌زبان خاور نزدیک تأکید کند، مورد بررسی قرار گرفته است. علاوه بر این، نمودهای اصلی مسلم و قطعی قرآن، مانند ماهیت وحی یا داستان‌های پیامبران گذشته، پیش از این توسط نویسندگان مسلمان و غیر مسلمان، به طور رضایت‌بخش بررسی نشده است.

از این رو، این مطالعه قصد دارد از طریق عرضه آیات وحی‌شده بر محمد (ص)، به عنوان استمرار سیر تحول مفاهیم خدا، دین و وحی که در خاور نزدیک پدید آمده‌اند، گامی در جهت جبران این وضعیت بردارد. من معتقدم که این اثر، سهم قابل توجهی را در بررسی وحی، به طور کلی، و بررسی وحی قرآنی، به صورت خاص، داراست.

در این راستا، مطالعات شاخص مربوط به کتب مقدس را که از قرن نوزدهم میلادی، در پرتو اکتشافات باستان‌شناسی صورت گرفته‌اند، و نیز مطالعات اخیر در حوزه دین و وحی را مورد بررسی قرار داده‌ام. من همچنین، عهد عتیق را به زبان اصلی مطالعه و بررسی کرده‌ام. این اثر از سال ۱۹۹۱ وقت مرا به خود اختصاص داده است.

با نگارش این اثر، امیدوارم شکاف موجود در تلقی از سیر پیدایش و تحول کتب مقدس را که در میان مردم سامی‌زبان شبه‌جزیره عرب و محیط پربرکت آن به وجود آمده‌اند، پرکرده، رویکردی نوین از وحی محمد (ص) ارائه کنم و در راستای ایجاد الهیاتی جهانی سهمی داشته باشم (ترجمه پیش‌گفتار ص viii).

۲-۲. اجمالی از محتوای کتاب و نتایج پژوهش

نویسنده در چهار صفحه نخست کتاب، محتوای بخش‌های مختلف و نتایج هر بخش را به نحو اجمال تحت عنوان خلاصه مقدماتی (Introductory Summary)، ارائه کرده است که ترجمه آن از نظر می‌گذرد:

«این، مطالعه‌ای جدید و بدیع بر قرآن - وحی محمد (ص) در قرن هفتم پس از میلاد - است. این مطالعه در رابطه با بررسی ساختار (قطعات و واحدهای سازنده) و پیام قرآنی است. این اثر، نه به تفاسیر کلام الهی، که در طول قرون و اعصار انباشته شده‌اند می‌پردازد و نه به هیچ یک از مطالعات جدید مرتبط با قرآن؛ بلکه در عوض، منحصر بر گفتمان قرآنی با هدف آزمون و بررسی مضامین و استخراج طرح و مسیر کلی ارائه شده در قرآن، متمرکز شده است. مؤلف مستقیماً به متن قرآن در حالتی عینی و مستقیم می‌پردازد، تا از منظری مدرن تعریفی جدید از گفتمان قرآنی ارائه دهد.»

ما ابتدا بحث را با نگاهی بر پدیده کلی که بشر برای فهم خویش، معنای زندگی و ارتباط خود با جهانی که محل زندگی اوست و در آن به تلاش و جویش می‌پردازد، آغاز کرده‌ایم. تصاویر یا الگوهایی که بشر برای خود ترسیم می‌کند بر پایه تجربیات او (مشاهدات وی از محیط اجتماعی، طبیعی و فیزیکی‌اش) از

آنچه بعداً «دین» یا «جهان بینی» خوانده - می شود، استوار است. در این مطالعه، ما بیشتر بر جهان بینی ای که در منطقه مدیترانه شرقی مشهور به خاور نزدیک کهن - ظهور و رشد کرده، تأکید داریم که شامل تمدن یونانی و رومی است. علاوه بر این، تأکید ما بیشتر بر پیدایش و پیشرفت مؤلفه های خداپرستانه در تصویری است که به جهان بینی، معنا، هدف و ارزش می بخشد. روند کلی در الگوها و تصویری که در زمان های قبل از کتب مقدس و پس از آن تا حدود قرن ۷ میلادی به کار رفته، به صورت خلاصه و همراه با تأکیدی خاص بر کتاب مقدس [عهد عتیق و عهد جدید] مطرح شده است.

بر این اساس، پیدایش مفهوم «خدا» بر اساس اوصاف اصلی تورات - آرمان یعقوب (ع) - که توسط پیامبران بعدی توسعه یافت، مورد بحث قرار گرفته و خاستگاه های محتمل واژه «یعقوب» و «کنعان»، بیان شده است. عقاید مورد قبول مسیحیت بر مبنای عهد قدیم بنا شده و ایده های اصلی تورات را اصلاح و بهبود بخشیده است اما عهد جدید آینده غامض و متفاوتی بر آن افزوده است، از این رو، مبحث مسیح شناسی همراه با دو عقیده ای ممکن از میان عقایدی که ممکن است مستقل از عهد قدیم به وجود آمده باشد، بررسی شده اند.

پس از آن توجه خواننده به پدیده لغو کاربرد «یهوه Yhwh» - نام خدای اسرائیل - در ترجمه کتب مقدس و جایگزینی آن با «رب Lord»، و پریشانی و آشفتگی ای که ممکن است پی آمد این عملکرد باشد، جلب شده است. این بخش، بر تناقض درونی اصطلاح «سامی Semitic» - که در قرن نوزدهم میلادی برای توصیف لهجه ها و زبان های دقیقاً مرتبطی که در شبه جزیره عرب و محیط پربرت آن به وجود آمده اند، ابداع شد - اشاره می کند. یک اصطلاح دیگر، واژه «عربی Arabic» است که بر اساس تحلیل اصطلاحات «عرب Arab» و «عبری Hebrew» معرفی شده است. در این راستا، بر تحولات اصلی رخ داده در سرزمین بین النهرین، پس از ظهور مسیحیت و قبل از ظهور [حضرت] محمد (ص)، نگاهی مختصر افکنده ایم.

پس از آن، شرح و تبیین مفهوم «دین» که از متن گفتمان قرآنی و علم جدید اخذ شده و اساس و مبنای هستی و وجود بسیاری از ادیان جهان را توضیح می دهد، ارائه شده است. بعد از آن، ماهیت «وحی» در قرآن را مورد بحث قرار داده ایم. این وحی به منزله ای «امری کلی» معرفی شده که [در قرآن] به مثابه مبنای تمام آگاهی ها، اعم از غیرمذهبی و مذهبی، به کار رفته است. خداوند خود را در جهان آفرینش (چه همراه انسان و چه بدون حضور وی)، معرفی کرده است؛ اما نه در یک مکان ویژه یا در دوره خاصی از تاریخ، بلکه در تمام زمان ها و در تمام مکان ها. نشانه ها و علامت های خدا در جهان آفرینش، برای همه آشکار است تا قابل شناسایی و پیگیری باشد. این [تلقی از وحی]، متفاوت با وحی است که در کتاب مقدس [انجیل و تورات]

همراه با ذکر جزئیات، تشریح شده، و بر این عقیده استوار است که خداوند مستقیماً و به صورت معجزه آسا (که بر خلاف قوانین قابل مشاهده و عینی طبیعت است) در تاریخ مداخله می کند. این مسئله مشکلاتی نظیر [تشکیک و شبهه در] عدالت و جامعیت خداوند و عقلانیت و تاریخ گرایی چنین حوادثی را به وجود آورده و بدین ترتیب، دوگانگی [و تضاد و انفکاک] علم و دانش را سبب شده است.

پس از آن، «قرآن» معرفی شده و ساختار ویژه آن همراه با ارائه نمونه هایی از جنبه های محتوایی، تبیین شده است. گفتمان قرآنی، دو گونه است: ۱. کلی و جهانی ۲. خاص و محلی. حالت کلی که بدنه و چارچوب گفتمان قرآنی را تشکیل می دهد، به بیان راه خداوند و روش حرکت در امتداد آن راه می پردازد و معطوف به تمام بشر است. حالت خاص یا موضعی گفتمان، به موضوعات و مشکلاتی که برای جامعه نوظهور نیاز به حل فوری دارد، می پردازد؛ مانند قوانین عبادی نظیر روزه، زیارت و غذاهای حرام و قوانین اجتماعی از قبیل وراثت، ازدواج و طلاق، مجازات و ... که بسیاری از آن ها، اصلاح و تغییر اعمال موجود در جهت تطبیق با مسئله مطرح شده ای جدید بوده اند. در این مطالعه بیشتر ما بر چارچوب کلی [گونه اول] تأکید داریم.

از آنجا که این بررسی بر شرح و تفسیری نوین از چارچوب کلی گفتمان قرآنی تأکید دارد، بخشی گسترده به بیان نمونه های قرآنی گویا و مناسب، جهت مثال و توضیح، اختصاص داده شده است؛ از این رو، خواننده ای ناآشنا [با مفاهیم قرآنی نیز] قادر است این [مسائل و موضوعات] را به تمامه و بدون نیاز به مراجعه مداوم به ترجمه ای از قرآن دریابد. این ویژگی، به طور خاص، در بخش هایی که به مواعظ مرتبط با پیامبران گذشته و اهل کتاب (مسیحیان و یهودیان) می پردازد نیز رعایت شده است؛ مواردی که غالباً هم از سوی مسلمانان و هم توسط غیر مسلمانان، اشتباه فهم شده است. من برای تشریح بیشتر ساختار قرآنی، یک سوره متوسط [سوره روم] را نیز ضمیمه کرده ام. در تمام این توضیحات [مربوط به] ساختار بدنه و چارچوب قرآنی، نویسنده به ضرورت، اجازه داده است که قرآن خود سخن بگوید.

ما پس از آن، طرح کلی گفتمان قرآنی برای بشر را ارائه کرده ایم. مهم ترین ویژگی هایی که از این نگاه نو به قرآن استخراج شده، در زیر ارائه می شود:

اول: مفهوم خدا؛ مفهومی انسانی که از زمان کسب آگاهی بشر، به وجود آمده است و همراه با دانش تجربی او از آفرینش، که فعالیتی مداوم و در حال پیشرفت است، رشد می کند. راه و روشی که ما به وسیله آن ارتباط خدا با آفرینش، به ویژه با بشر را در می یابیم، مهم ترین مسئله برای بشریت است، زیرا از نوع نگاه ما به زندگی سرچشمه می گیرد.

دوم: دین در قرآن؛ که معمولاً به «Religion» ترجمه شده و معنایی فطری و باطنی دارد: «گرایش طبیعی یا میل روحی

فطری در جهت جستجوی حقیقت (حق) یا راه خداوند». این [میل فطری]، مبنای حس کنجکاوی و نیروی محرک ما برای یادگیری و فهم است.

سوم: تأکید بر روشی - [بر مبنای] مشاهده، استدلال و تفکر در آفرینش - به عنوان راه کسب ایمان، که حافظ و نگه‌دارنده ما در سیر حرکت و جستجوست. این روش نه در پی اثبات وجود خداوند - که با تعریف و تحدید غیر ممکن است - بلکه در پی هدایت بشر به سوی حق (خداوند) است که از اصطلاحات موروثی مذهبی و علم خطابه تهی شده، و صرفاً کاربردهای واژه‌های دوگانه مشهور «علم» و «دین» را به هم پیوند می‌دهد. چهارم: به‌کارگیری روش مذکور در هر زمانی (و برای هر موضوعی حتی خاکی و دنیوی) می‌تواند به وحی بیانجامد و در نتیجه‌ی آن تصویر یا الگویی ذهنی از حقیقت موضوع مورد نظر به ذهن درآید.

این مطالعه، با تأکید بر قرآن، نشان می‌دهد که وحی منقسم به دو بخش الهی و اجتماعی نیست، بلکه مفهومی است واحد که از منبعی واحد (خداوند) سرچشمه می‌گیرد.

از آنجا که وحی محصول نهایی فعالیت بشری در اموری است که فرد، در مشاهده و تفکر با آن‌ها سخت سروکار دارد و می‌کوشد تا تصویر یا راه حلی برای یک مشکل - که مهم نیست چه اندازه بزرگ یا کوچک باشد - بیابد، نتیجه‌ی آن - اگر نتیجه‌ی بدست آید - ممکن است حاوی خطاهایی باشد که [این خطاها] به وسیله‌ی نتایج تجربیات یا تفکرات جدیدی که توسط همان فرد یا دیگران، در همان زمان یا زمان‌های بعدی، انجام می‌شود، قابل تصحیح است. تصورات و تصویرهای ذهنی بدست آمده، به آگاهی‌های تجربی موجود در آن زمان خاص وابسته است، و از این رو ارزش‌های این‌گونه تصاویر نیز وابسته به آگاهی‌های مذکور است. کاربرد چنین روشی در زمان‌های متفاوت، مبنای ویژگی تکاملی و پویایی چنین تصورات یا الگوهای است. این امر بدون هیچ محدودیتی، تا پایان حیات بشر در این جهان، زمانی که سرانجام، حق نهایی (حقیقت) ظاهر گردد، ادامه می‌یابد.

سخن آخر اینکه، یکی از مهم‌ترین و شاخص‌ترین ویژگی‌های گفتمان قرآنی، آن چیزی است که من آن را «سیاست‌های وعظ و خطابه» و کاربرد زبان بلاغی و مقدر می‌نامم. یک نمونه از این مورد، کاربرد زبان ویژه موروثی مذهبی در اندیشه‌های بشر است؛ جایی که هر چیزی به نظر می‌رسد مستقیماً توسط خداوند انجام شده، همزمان (نه لزوماً به شیوه متوالی و پی‌درپی)، زبان موافق با اصول طبیعی [علوم تجربی] نیز به کار رفته و [قرآن] تجارب علمی و فعالیت بشری را برای توصیف همان رویداد یا فعالیت [ی که به خدا نسبت داده بود]، مانند «تولد مسیح» یا «انتخابی بشری»، به کار می‌گیرد. این امر برای تسهیل گذر از حالت غیر معقول پیشین به حالت معقول

جدید، صورت گرفته تا بدین ترتیب از تقابل غیر لازم و از خود بیگانگی حاصل شده در مخاطبان جلوگیری شود [و شبهه تقابل «علم» با «دین» و «جبرگرایی» به وجود نیاید] (ترجمه خلاصه مقدماتی صص ۱-۴).

۳. ارزیابی

این اثر، با رویکردی نو و بدیع به تبیین چیستی زبان قرآن و مهم‌ترین مؤلفه‌های آن پرداخته است. نویسنده در آغاز به بررسی سیر پیدایش و تحول مفاهیم خدا، دین و وحی در کتب مقدس و قرآن کریم پرداخته و سپس با تأکید بر ساختار و زبان قرآن، به بیان طرح کلی گفتمان قرآنی برای بشر می‌پردازد و مهم‌ترین ویژگی‌های آن را بیان می‌کند. وی، مفاهیم خدا، دین، روش کسب ایمان و کاربرد آن در رسیدن به وحی را چهار ویژگی این رویکرد نوین در تبیین گفتمان قرآن ذکر می‌کند. نویسنده در این راستا، قائل به دوسطحی بودن گفتمان قرآنی است. وی که سطح عام و کلی را به عنوان مهم‌ترین سطح گفتمان قرآن مورد تأکید بیشتر قرار داده، معتقد است «وحی» مفهومی غیر منقسم به دو بخش الهی و اجتماعی است که مستقیماً از منبع الهی سرچشمه می‌گیرد و وابسته به علم و آگاهی‌های تجربی، شخصی و زمانی است ... از دیدگاه وی، وحی محصول نهایی تلاش فکری بشر برای یافتن راه حل مشکلات خویش است که در طول زمان و با پیشرفت علم تجربی و دانش بشری تکامل می‌یابد. بر این اساس، نویسنده از یک سو معتقد به نسبییت مفهوم «وحی» و تجربی و همگانی بودن آن است و از سوی دیگر به دلیل وابستگی وحی به آگاهی‌های فردی و تجربیات علمی زمان، احتمال خطا در آن را پذیرفته و وحی تجربی خطاپذیر را بی‌اشکال می‌داند.

نویسنده در تبیین ویژگی‌های گفتمان قرآنی، از تعبیری نو تحت عنوان «سیاست‌های وعظ و خطابه» به منزله‌ی یکی از مهم‌ترین و شاخص‌ترین ویژگی‌های گفتمان قرآنی سخن می‌گوید و در سایه‌ی آن پیوند علم و دین در قرآن را تبیین کرده و از این طریق به رفع شبهه جبرگرایی و غیر عقلانی بودن ظواهر آیات قرآن می‌پردازد.

در این اثر، کوشش‌ها و پژوهش‌های شایان تقدیر و نتایج ارزشمندی در تبیین مفاهیم «خدا»، «دین»، و «گفتمان قرآنی» ارائه شده است، اما اعتقاد نویسنده در معرفی وحی به منزله‌ی مفهومی نسبی، تجربی، همگانی، خطاپذیر و تکاملی - که وحی قرآنی پیامبر اکرم (ص) را نیز در برمی‌گیرد - به دلیل مخالفت با قواعد و مسلمات قرآنی قابل پذیرش نیست.

منبع:

The Qur'an: An Introduction, Mohammad Abu-Hamdiyyah, Routledge (London and New York), 1st edition, April 6, 2000.

